ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

Чумацька запряжка

Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського

Ганна БАРСЬКА

ЧУМАЦЬКА ЗАПРЯЖКА

Харків – Полтава
ТОВ «Майдан»
2025

УДК 069.51:908(477.53-25)]:[685.12:39(=161.2)Б26

Друкується за рішенням Вченої Ради
Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського
(протокол № 7 від 24.06.2025 р.)

Барська Ганна. Чумацька запряжка.ПКМ імені Василя Кричевського. Харків, Полтава: ТОВ «Майдан»,2025. ...с.:Іл.(Музейні раритети, вип.).

Barska Hanna. Chumaks cart. The Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. Kharkiv, Poltava: «Maidan LLC», 2024. … p.: ill. (Museum relics, issue …)

Видання присвячене одному з експонатів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського – чумацькій запряжці, що тривалий час знаходилася в музейній експозиції. Розповідається про чумацтво як унікальне явище й поширений на українських землях торговельно-візницький промисел.

An issue is dedicated to one of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum exhibits – Chumaks cart which was in the museum exposition for a long time. Chumak as unique trading carting profession widespread in Ukrainian land.

© Барська Ганна, 2025.
© ПКМ імені Василя Кричевського, 2025.
© ТОВ «Майдан», 2025.

Однією з родзинок експозиції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського була й є чумацька запряжка (паровиця): опудала двох волів сірої української породи, запряжені до дерев'яного воза (мажі).

На початку 20-х рр. XX ст. у великій купольній залі етнографічного відділу Центрального пролетарського музею Полтавщини (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського) знаходилася чумацька мажа із моделями сірих волів і манекеном чумака (за модель взяли селянина Штанька з Опішні) в юхтових чоботях. Віз був накритий юхтовою шкірою. Тоді ж у музеї експонувалося й опудало чорного бика сірої української породи. Ці експонати, швидше за

Чумацька запряжка у купольній залі Музею. Поч.20-х – поч.40-х рр.XX ст.
Chumaks cart in the meeting hall of the Museum. The early 1920ˢ – early 1940ˢ.

С.Васильківський. Чумацький Ромоданівський шлях.
S. Vasylkivskyi. Chumaks Romodan road.

все, були втрачені за знищення будинку музею нацистськими загарбниками у вересні 1943 р.

На стіні купольної зали Музею знаходилася картина відомого українського художника Сергія Васильківського «Чумацький Ромоданівський шлях». Обрана митцем тема при оформленні центральної зали будинку Полтавського губернського земства є свідченням популярності чумацтва як видатного явища в житті українського народу.

Велика рогата худоба сірої української породи, за однією із версій, виникла у степовій зоні від дикого європейського степового тура, за іншою, це – свійська тварина азійських кочових племен (сарматів і гунів). Порода створювалася народною селекцією протягом багатьох століть. Ця худоба була поширеною у запорозьких козаків. Кастрованих робочих биків називали волами. Вони могли працювати по 10–12 годин на добу, перевозити вантаж – до 120 пудів. На її основі з'явилися інші – червоностепова і лебединська; мала декілька назв: малоросійська, черкаська, чорноморська, полтавська, подільська, сіростепова, гуцульська, бессарабська. На початку XX ст. її стали називати сірою українською породою. Ця порода має три забарвлення: білосіре, сіре і чорно-сіре. Бики темніші за корів. Телята народжуються рудої масті, а пізніше міняли колір. Роги у цих тварин були довгі, різної форми, загалом світлі, на завершеннях чорного кольору. Вага

дорослої тварини досягала 580–600 кг, інколи навіть і більше. Під час ночівлі чумаки прив'язували до кінчиків рогів свічки, що горіли цілу ніч. Заможні чумаки навіть інколи золотили своїм волам роги. Пара чумацьких волів у першій половині XVIII ст. коштувала 14–30 крб., чумацький віз – до 5 крб., спорядження – до 10 крб. Чумак ще мав із собою не менше 7 крб. на закупівлю товару й дорожні витрати. У середині XIX ст. запряжка волів (паровиця) коштувала вже 75 крб. сріблом, а дорожні витрати – наближалися до 25 крб.

На паровицю волів навантажували 60–90 пудів солі. Воли коштували дорого, пара – 14–30 карбованців (у першій половині XVIII ст.), чумацький віз близько 5 карбованців, спорядження – не менше 10 карбованців. Чумак мав при собі від 7 карбованців на закупівлю товару й подорожні витрати. Пуд солі обходився чумаку 8–12 копійок. Отже, прибуток за рік складав близько 20 карбованців. Інколи замість пари використовували чотирьох волів, яких впрягали до дерев'яного возу.

На жаль, сіра українська порода великої рогатої худоби сьогодні на межі зникнення. До речі, у наш час кілька цих тварин є в селищі Мамаєва Слобода під Києвом та були в заповіднику «Асканія-Нова» на Херсонщині, а також у Межигір'ї і на фермі «MotherFarm» на Київ-

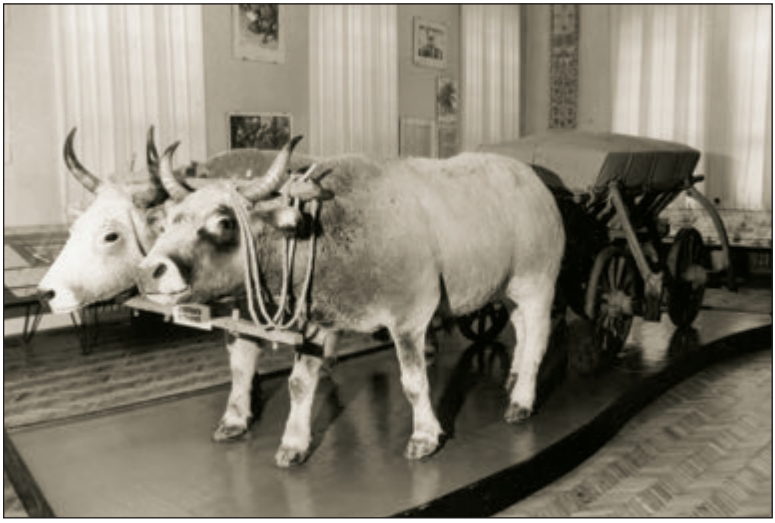

Чумацька запряжка в залі №14 музейної експозиції 1964–1991 рр.
Chumaks cart in the hall 14 of the museum exposition of 1964–1991.

щині й у деяких дослідних господарствах, таких як «Поливанівка» Інституту сільського господарства степової зони України (Дніпропетровщина), «Маркеєво» Інституту тваринництва степових районів імені М. Ф. Іванова, а ще – у підсобному господарстві Києво-Печерської лаври в с. Вороньки (Київська обл., Бориспільський район). За сприяння Всесвітнього фонду природи 17 голів сірої української породи були випущені на островах української частини дельти Дунаю для оновлення екосистеми.

Опудала волів сірої української породи в позі спокійної ходи з опущеною головою були виготовлені із тварин, куплених у с. Вереміївка Градизького району Полтавської області у 1962 р.

Копія чумацького воза була виготовлена з оригіналу Роменського краєзнавчого музею (Сумська область) із різних порід дерева ручним способом Василем Григоровичем Пелікасом. Довжина воза – 2,5 м, висота із нашивкою – 1,45 м.

Чумацький віз називався «мажа» або «хура». Його виготовляли із дерева, закріпленого шкіряними пасами. Зверху мажу вкривали просмоленою шкірою. До задньої частини воза кріпили діжку для дьогтю – мазницю, біля неї – поличку для майна чумака. У музейній експозиції було представлено таку мазницю, а також ваги та карту чумацьких шляхів Полтавщини.

Чумацький промисел в Україні відомий з XV ст., а його розквіт припадав на XVIII – першу половину XIX ст.

Полтавщина вважалася центром чумацтва. З півночі на південь тут пролягав відомий чумацький Ромоданівський шлях. Він проходив Лівобережною Україною до Кременчука. За народними переказами, назва шляху пов'язана із ім'ям очільника московського війська князя Г. Г. Ромоданівського (р.н. невідом. – 1682), який під час чигиринських походів 1677 і 1678 рр. вів військо із Путивля до Дніпра повз Конотоп, Ромен і Хорол. Через верхів'я Ворскли пролягав і Муравський шлях (колишній Солоний). Його транзитним пунктом саме й було місто Кременчук (завдяки річці Дніпро), де чумаки переправлялися для подальшої подорожі. Відомі пункти чумакування існували у Золотоніському, Кременчуцькому, Кобеляцькому, Лубенському повітах. Чумаки Полтавщини під час торгових подорожей досягали Уралу й Середньої Азії.

Чумаки торгували переважно рибою і сіллю, котру привозили із Дону та берегів Чорного й Азовського морів. Зрідка прямували до Молдови й Угорщини. Пізніше вони перевозили кам'яне вугілля, продукцію цукрових заводів, ремісничі вироби.

Злигодні змушували шукати кращої долі. Інколи надії не справджувалися з різних причин (нещасні випадки, хвороба, пияцтво, ін.).

Чумацьким промислом займалися й козаки. Бувало, що запорожці супроводжували чумацькі валки, захищаючи від нападників. До подорожі готувалися заздалегідь. Чумаки привозили також віск, дьоготь, прянощі тощо. Звідси й походить назва українських купців.

Дослідники висувають кілька теорій походження слова «чумак». Одна із версій, що це слово тюрського походження («чум» – діжка). Основні версії зводяться до того, що воно має тюркську етимологію й означає «той, який носить булаву», «міцний, сильний». Народна етимологія виводить назву від чуми – хвороби, що зазвичай торговці завозили із південних країв, зокрема Криму. Також, змащений дьогтем одяг чумаків мав доволі страшний вигляд, — як «чума».

Сіль і риба – найпоширеніші продукти з вантажів чумацьких валок у перший період чумакування. Згодом вони почали возити й інші товари, насамперед, пшеницю. У другій половині XIX століття асортимент товарів став більш різноманітним. Один із останніх чумаків Іван Коломієць згадував, що возив чавун, казани, канати, кукурудзу, тютюн, інжир, юхтові чоботи, папір, картон, цукор, овес тощо. З України вивозили також гончарні й дерев'яні вироби, шкіру, мед, віск, дьоготь, тютюн та горілку.

Основні товари містилися в діжках, зрідка в бурдюках (олія, вино). Чумаки перевозили також хліб. Чумаків спочатку також називали солениками, бо основним предметом торгівлі була сіль.

Для безпеки чумаки об'єднувалися у валки. Їх очолювали отамани.

На Полтавщині займалися чумацтвом у більшості випадків місцеві козаки, менше – селяни і міщани. Деякі поміщики посилали чумацькі запряжки на чолі з довіреною особою. Згодом заможні купці перестали їздити за товаром. Вони посилали на заробітки родичів і наймитів. Це змінювало структуру взаємин. Тепер отамана обирали власники волів і возів, а не ті люди, якими він мав керувати. Коли в XIX столітті степи стали безпечними, ці повноваження віддавали вже не досвідченому чумакові, а тому, кого хотіли бачити багаті й заможні господарі.

Місцеві чумаки їздили не лише до Криму і Галичини по сіль, а й по рибу на Дон і Запоріжжя. Промисел цей відбувався між сільськогосподарськими роботами, як правило, ранньою весною, в липні і восени на Покрову.

Після Великодня вирушала перша валка на південь. До косовиці вона поверталася. Після Петра і Павла вози відправляли у другу

І. Айвазовський. Чумаки на відпочинку. 1885. Фото з репродукції
I. Aivazovskyi. Chumaks resting. 1885. Photo from reproduced illustration

мандрівку, прибували вони назад до початку жнив. Втретє валка збиралася після жнив, на Семенів день, та поверталася перед Покровою. На практиці сезон міг починатися й раніше та закінчуватися пізніше. Нерідко Покрову святкували в дорозі.

Чумацькі валки були основним видом транспортування вантажів до появи залізниць, розвинутого річкового судноплавства і автотранспорту.

Нерідко чумаки формували валку із 50–100 возів. Це було вигідніше економічно й дозволяло легше долати природні перешкоди, захищатися від ворогів у дорозі. Крім отамана, обирали також і кухаря, на возі якого зберігалися казан і тагани (для приготування їжі в посуді на вогні). Їли переважно куліш, галушки, хліб із сіллю, сухарі.

Чумаки в силу специфіки свої діяльності повинні були мати різносторонні здібності: знатися на ринкових цінах, ремонтувати в разі потреби вози, розумітися на раціоні худоби, вирішувати інші питання, а то й ставати у кругову оборону зі зброєю в руках.

Так, чумаки з Пирятинського повіту на Полтавщині обирали собі додатково осавула. Він мав замінити отамана в разі хвороби чи смерті останнього. Звісно, у кожному гурті був кашовар. Його звільняли від будь-якої іншої роботи – він лише готував їжу.

Отаман наглядав за змащенням возів, запряганням-розпряганням волів, укладанням вантажів, випасом худоби під час зупинок, визначав час руху й відпочинку, вирішував суперечки. Він вів усі фінансові справи валки, домовлявся про купівлю солі чи іншого товару. Цю роботу виконувала здебільшого людина, яка знала дорогу й тямила в цінах. Під час нападу розбійників отаман керував обороною валки.

З собою у дорогу чумаки брали гроші, щоб купити товар, запас харчів, запасні частини до возів, ліки для худоби, засоби для змащення вісей і коліс.

Одяг чумаків був непоказний, але міцний: дві сорочки, двоє штанів, свита, пояс, шапка. У холодну пору року брали кожуха. Одну із двох сорочок не скидали упродовж всієї мандрівки. Вона була змащена дьогтем і захищала від вологи, пилу, комах та всіляких інфекцій. Другу одягали тільки в одному випадку – коли чумак помирав.

Специфіка чумацького життя запровадила певну культуру та своєрідний фольклор. Етнографи зазначали особливості їх обрядів та звичаїв. Дослідники вивчали чумацькі пісні як складову соціально-побутових пісень.

І. Я. Рудченко першим виділив чумацьку пісню в окрему групу, систематизував та досліджував її. У 1874 р. він видав у Києві книгу «Чумацькі народні пісні».

Коли економіка почала активно розвиватися, потреби промисловості й сільського господарства могла задовольнити тільки залізниця. Перша залізниця на території України, збудована між Балтою й Одесою в 1865 році, збігалася з популярним чумацьким маршрутом. За 25 років довжина залізничного полотна в українських губерніях зросла на понад 6000 верст, поєднавши основні промислові й сільськогосподарські райони та порти. Чумаків позбавили можливості перевозити вантажі на далекі відстані – це вплинуло на швидкий занепад промислу.

Поштова листівка. Чумаки. Полтава. Поч. XX ст.
Postcard. Chumaks. Poltava. The early 20th c.

Л. Тоцький. Копія з картини С. Васильківського «Чумацький Ромоданівський шлях». Купольна зала музею. 90-ті роки XX ст.

L. Totskyi. Replica of the painting by S. Vasylkivskyi «Chumaks Romodan Road». The meeting hall of the museum. The 1990s.

Із часом більшість пересічних чумаків перейшла до простого візництва. Їх почали називати фурщиками.

По завершенні ремонтних робіт і за побудові нової експозиції в Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського планується залишити чумацьку запряжку в одному із залів історичного розділу музею, а також відреставрувати купольну залу, в т.ч. картину Леоніда Тоцького «Чумацький Ромоданівський шлях», який створив копію однойменного твору Сергія Васильківського.

Джерела та література

1. Білоусько О. А., Мирошниченко В. І. Нова історія Полтавщини. Кінець XVIII – початок XX століття: пробн. підручник для 9 класу загальноосв. школи. Полтава: Оріяна, 2003. С. 56–60.

2. Шаповал Л. І. Словник етнографічних (етнологічних) понять і термінів. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2016. С. 268–269.

3. Лахижа М. І. Що собою являло чумацтво на Полтавщині? Наш рідний край (Сторінки з історії козацтва на Полтавщині). Полтава: Вид-во «Полтава», 1991. С. 49–53.

4. https://uk.wikipedia.org/wiki/

5. Збереження й дослідження історико-культурної спадщини в музейних зібраннях: історичні, мистецтвознавчі та музеологічні аспекти діяльності: доп. та повідомл. Міжнарод. наук. конф., Львів, 25–27 вер. 2013 р. Націон. музей у Львові ім. А. Шептицького. Львів, 2013. 768 с.

6. https://localhistory.org.ua/texts/statti/zabuti-dorogi-istoriia-chumatskogo-promislu/

Науково-популярне видання

Ганна БАРСЬКА

ЧУМАЦЬКА ЗАПРЯЖКА

Музейні реліквії, вип. 27

На обкладинці:
Мікеланджело Буонарроті (1475 – 1564).
П'яний Вакх. 1497. Музей Борджело. Флоренція.
Вигляд Шишацького могильника зі сходу.

Оригінал-макет підготовлено
у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського.
Дизайн та комп'ютерна верстка **Наталії Васільєвої**
Відп. редактор **Олександр Супруненко**
Фото **Сергія Харченка, Наталії Кондратенко**
Англійський текст **Наталії Кондратенко**

Здано в набір 18.05.2025. Підписано до друку 01.07.2025.
Формат 60×84/16. Папір офсетний, крейдяний. Друк офсетний.
Ум. друк арк. 1,0. Наклад 500 прим. (1 запуск – 50 прим.).
Зам. № 05/2026.

Виготівник: ТОВ «Майдан» 61002, Харків, вул. Чернишевська, 59
Тел.: (057) 700-37-30 E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

The publication introduces one of the exhibits of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum: a traditional Chumak cart and team consisting of a pair of oxen of the Grey Ukrainian breed and a wooden cart. Chumak trade was the principal form of commerce and cartage in the region. The earliest written records of Chumaks from Poltava Region date back to the second half of the 17th century, although references to them can be found as early as the late 15th century. With the construction of railways in the second half of the 19th century, the Chumak trade gradually declined. Chumaks transported salt, salted fish, grain, honey, tar, tobacco, handicrafts, and other goods. They were armed and skilled in combat, defending themselves and their cargo against robbers. This occupation played an important role in the economic development of the region. It was reflected in folklore and folk traditions and eventually became a significant cultural phenomenon, embodying a distinct popular philosophy and code of ethics. The forthcoming new exhibition in the History Department is planned to feature the theme of "Chumak Trade in Poltava Region", with the Chumak cart and team serving as its central exhibit.

